

Kracht van gemeenschappen: een kwestie van contingentie

INLEIDING

De basis van menselijke gemeenschappen is biologisch van aard. Mensen leven – net als vele andere diersoorten – van nature in groepen en de betekenis daarvan is tot op heden merkbaar. Lange tijd werd aangenomen dat er op dit punt een fundamenteel verschil tussen mensen en dieren was. De mens zou zich onderscheiden door kwaliteiten als naastenliefde of moraliteit, terwijl dieren door hun lichamelijke driften bepaald werden. Dit beeld is door een reeks van ontdekkingen in de moderne biologie niet langer houdbaar. Zij komen er grofweg op neer dat dieren in gemeenschappen aan twee tegengestelde tendensen onderhevig zijn. Van de ene kant is elk dier gericht op het najagen van het eigen belang in de zin dat het uit is op zijn eigen overleving en die van zijn nakomelingen. Als het gaat om de verdeling van voedsel, de kans om te paren of het verwerven van andere voordelen doet zich inderdaad competitie tussen individuele dieren voor. Van de andere kant zijn veel dieren van nature geneigd om voor andere leden binnen de groep te zorgen. Biologen hebben ontdekt dat ze elkaar beschermen bij gevaar van buitenaf, dat ze elkaar troosten in tijden van nood en zelfs dat er verzoening plaatsvindt wanneer zich een conflict heeft voorgedaan.¹ Daarbij wordt de kracht van dit soort gedragingen door de kwaliteit van de relatie bepaald. Dieren zijn sterker geneigd tot samenwerking, troost en verzoening naarmate ze een betere relatie met het dier in kwestie hebben. Het is daarom niet vreemd dat genetische verwantschap een grote rol

speelt: de neiging om andere dieren te helpen is het grootst bij een familiale relatie, maar andersoortige relaties binnen de groep zijn ook van belang. In die zin komt het bestaan van dieren in een gemeenschap neer op een mix van co-operatie en competitie. Overigens is dit verschijnsel niet alleen voor primaten gedocumenteerd maar ook voor hyena's, dolfinnen en voor dieren die in evolutionair opzicht verder van mensen afstaan. Frans de Waal is dan ook van mening dat het om een algemeen fenomeen gaat en dat het verschil tussen mensen en dieren in *dit* opzicht niet al te groot is.² Wie op een moderne wijze over de kracht van gemeenschap nadenkt, zou daarvan kunnen uitgaan.

Een belangrijk punt is echter dat wij mensen niet alleen maar dieren zijn. We dragen het erfgoed van onze dierlijke voorgeschiedenis weliswaar voortdurend mee, maar gaan er tevens bovenuit. Er is discussie mogelijk over de vraag hoe zwaar dat erfgoed weegt. Sommigen denken dat de kracht van biologisch bepaalde neigingen zo sterk is dat de culturele of sociale vormgeving van ons gedrag er nauwelijks toe doet. Anderen zijn ervan overtuigd dat ons gedrag zozeer door maatschappelijke krachten wordt gestuurd dat het idee van de menselijke natuur zinledig is. Zelf beschouw ik een dergelijk debat over *nurture* versus *nature* als volkomen achterhaald. Wie het menselijk leven als een complexe aangelegenheid beschouwt, kan heel wel begrijpen dat we als dieren onderhevig zijn aan alle aandriften waarmee de evolutie ons heeft uitgerust, terwijl er evengoed punten zijn waarop de mens van andere diersoorten verschilt. Ik beperk me hier tot het noemen van drie verschillen die voor het denken over de kracht van gemeenschappen relevant lijken. Het eerste verschil komt neer op de rol van onze *verbeelding*. Door de relatief grote omvang van het menselijk brein kunnen wij ons zaken voorstellen die het domein van de eigen leefgemeenschap wezenlijk te buiten gaan. Het belang ervan wordt geïllustreerd door een vondst die recentelijk in Leiden is gedaan. Men ontdekte een verzameling schelpen die circa

vijfhonderdduizend jaar geleden door een mensenhand versierd werden. Reeds toen waren mensen in staat tot het vormen van beelden die we nooit bij dieren aantreffen. Onze verbeelding maakt dat een menselijke gemeenschap zich ook uitstrekt tot personen die er niet meer zijn (de doden) of die elders zijn (de goden). Het tweede verschil gaat over *schaalgrootte*. Sinds de neolithische revolutie, die circa tienduizend jaar voor het begin van onze jaartelling plaatsvond en die met het ontstaan van de landbouw samenhang, zijn mensen gaan samenleven in grote nederzettingen waaruit later steden en nog weer later hele staten met miljoenen inwoners voortkwamen. Een zo grote schaal komt bij geen enkele diersoort voor. Het derde verschil gaat over de vorming van *instituties*, een verschijnsel dat pas duizend jaar voor onze jaartelling begon. Voor zover bekend werden toen de eerste wetten en verdragen vastgelegd. Deze leidden op den duur tot meer specifieke instellingen waarbij religieuze of morele waarden in het geding waren.³ Samen maken deze drie verschillen dat alle menselijke gemeenschappen die wij vandaag de dag kennen kwalitatief afwijken van het collectieve leven dat we bij dieren aantreffen. Maar het neemt niet weg dat die gemeenschappen nog altijd aan de dubbele tendens van competitie en coöperatie onderhevig zijn. Laten we daarom de vraag stellen hoe de mix van deze twee tendensen via verbeelding, schaalvergroting en institutionalisering een eigen vorm aanneemt. Ik beperk me in de volgende paragraaf tot een drietal voorbeelden.

HISTORISCHE ONTWIKKELING VAN GEMEENSCHAPPEN

Laten we beginnen met lokale gemeenschappen, dat wil zeggen de eenheid waarin we het grootste deel van onze geschiedenis hebben geleefd. Tot het einde van het *Ancien Régime* bracht het overgrote deel van de Europese bevolking haar leven door in dorpsgemeenschappen, een situ-

atie die we op andere continenten nog veelvuldig aantreffen. Binnen de sociologie bestond lange tijd de neiging deze gemeenschappen te romantiseren en af te zetten tegen de grootschalige maatschappijen die in de loop van de negentiende eeuw het licht zagen.⁴ Inmiddels weten we dat het dorpsleven een geheel eigen dynamiek vertoont. De aard van deze dynamiek kon ik zelf vaststellen omdat ik me langdurig in de geschiedenis van Woensel heb verdiept, een dorp van boeren, wevers en ambachtslieden in het zuiden van Nederland dat doorgaans zo'n tweeduizend inwoners telde. Dat aantal is weliswaar zeer overzichtelijk, maar wezenlijk meer dan de honderdvijftig personen die volgens biologen onze natuurlijke groep vormen. Behalve door een zeker schaalniveau werd de samenleving ook gekenmerkt door het feit dat bewoners levenslange relaties aangingen, dat de familiekring een grote invloed op het persoonlijk leven uitoefende, dat er een duidelijk verschil bestond tussen relatief rijken of machtigen en andere huishoudens, dat er een traditionele arbeidsdeling was waarbij leeftijd en geslacht een grote rol speelden en dat iedereen in hoge mate aan een vorm van sociale controle onderhevig was. Van belang is eveneens dat de zorg voor zwakken en gebrekkigen collectief geregeld werd waarbij het vooral om lokale instellingen en christelijke waarden ging. Er was natuurlijk ook veel haat en nijd, zoals het veelvuldig voorkomen van vechtpartijen illustreert.⁵ Niettemin is duidelijk dat dit soort dorpen allerm minst natuurlijk zijn. De collectiviteit berust op juridische en kerkelijke normen, het gedrag werd door christelijke waarden gemotiveerd en het dorpsleven overstijgt qua schaal duidelijk onze natuurlijke groeps grootte.

In de achttiende en negentiende eeuw voltrekt zich een wezenlijke verandering en wel in die zin dat er langzaam maar zeker nationale gemeenschappen ontstaan. De kern ervan was al ouder. Door machtsuitbreiding van de vorstelijke hoven in combinatie met de ontwikkeling van staande legers en het monopolie op belastingheffing kwamen in

Europa al eerder processen van staatsvorming op gang.⁶ Pas in de loop van de negentiende eeuw zou rondom die staat een nationale gemeenschap ontstaan. In navolging van Anderson kan de natie als een ‘verbeelde gemeenschap’ worden beschouwd.⁷ Deze wijkt op enkele punten af van het soort gemeenschap waar ik zojuist over sprak. Ten eerste gaat het om een veel grotere schaal omdat de natie geen duizenden maar enkele miljoenen burgers omvat. Ten tweede wordt een nieuw soort verbeelding gemobiliseerd waarbij de nationale taal, cultuur, geschiedenis, waarden en gebruiken nadrukkelijk in kaart worden gebracht. Ten derde bouwt men de bestaande instituties uit, met als gevolg dat na 1800 een nationale eenheidsstaat met bijbehorende instellingen voor onderwijs, dienstplicht, rechtspraak enzovoort tot ontplooiing komt.⁸ Daarmee wijken naties wezenlijk af van het soort gemeenschappen dat het Europese platteland lange tijd had gedomineerd. Overigens nam ook de mix van competitie en coöperatie nieuwe vormen aan. Terwijl de coöperatie zich vooral binnen de landsgrenzen voltrok, speelde competitie zich met name tussen nationale gemeenschappen af. Met alle verschrikkelijke gevolgen van dien, zoals de oorlogsvoering tussen Europese landen in de twintigste eeuw illustreert. Het onderstreept dat we sociale gemeenschappen niet alleen als iets goeds of iets moois moeten zien omdat ze – net als roddel en sociale controle op dorpsniveau – ook serieuze nadelen hebben. Maar dat doet weinig af aan het feit dat de afgelopen twee eeuwen een soort van gemeenschap ontstond die de oudere soorten in kracht en betekenis evident overtrof.

De contouren van een meer globale gemeenschap tekenen zich pas af in de tweede helft van de twintigste eeuw.⁹ Deze globale gemeenschap vloeit vooral voort uit een enorme groei van de verkeersmiddelen. Wat spoorwegen, kanalen en kranten in de negentiende eeuw voor de natie hadden gedaan, dat deden de auto, het vliegtuig en de televisie in de periode na de Tweede Wereldoorlog: zij maakten

dat de wereld in korte tijd veel kleiner werd.¹⁰ Die tendens werd nog eens versterkt doordat het economisch verkeer tegen het einde van de twintigste eeuw steeds globaler en het stelsel van wederzijdse afhankelijkheden steeds sterker werd. Als gevolg daarvan vertoonde het wereldwijde verkeer van mensen, goederen en denkbeelden een ongeken- de toename.¹¹ Toch is dat niet genoeg om te kunnen zeg- gen dat er van een globale gemeenschap sprake is. Los van schaalvergroting moet er ook aan de twee andere voor- waarden voldaan worden. Kunnen we bijvoorbeeld zeg- gen dat er op wereldniveau een verbeelde gemeenschap is? Op bepaalde momenten lijkt dat het geval. Ik denk aan de vormen van empathie of medeleven die spontaan worden opgeroepen wanneer mensen elders ter wereld worden ge- troffen door leed. Bij natuurrampen of oorlogsellende zijn mensen graag bereid om financieel of anderszins te helpen zodra zij in hun hart worden geraakt. Daarbij gaat het niet om kennis en zelfs niet om nieuws, hoe dramatisch het veelal ook is. Doorslaggevend is de vraag of er een beeld van menselijke misère ontstaat dat gevoelens van medele- ven mobiliseert.¹² Dat was dankzij massamedia de afgelo- pen decennia regelmatig het geval, zij het dat het meestal om een tijdelijke en weinig verplichtende vorm van ver- bondenheid ging. Op dat punt staat een min of meer sta- biele wereldwijde gemeenschap nog maar aan het begin.¹³ Dat geldt *a fortiori* voor de derde voorwaarde, die betrek- king heeft op de institutionele dimensie en bijbehorende beginselen.¹⁴ Vooralnog verloopt de vorming van globale instellingen moeizaam, onder meer doordat de nationale gemeenschap nog steeds een behoorlijke wervingskracht bezit. Toch is er ook vooruitgang merkbaar, bijvoorbeeld waar het internationale instellingen op het gebied van de mensenrechten betreft. *Last but not least* kan men wijzen op de kansen die voortvloeien uit het ontstaan van digitale netwerken en sociale media. Zij scheppen de mogelijk- heid om op wereldschaal inderdaad nieuwe vormen van gemeenschap te laten ontstaan, al moeten we beseffen dat

deze tendens (net als de bloei van het nationalisme in de voorbije tijd) zowel kansen ten goede als ten kwade biedt.

GEMEENSCHAPPEN BEPAALD DOOR
CONTINGENTE MIX VAN VIER FACTOREN

Op deze plaats van mijn gedachtegang is een waarschuwing gepast. Hoewel ik eerder op evolutionaire processen wees, betekent dit niet dat ik onze menselijke geschiedenis zie als een lineaire ontwikkeling waarbij verschillende gemeenschapsvormen elkaar aflossen zodat we ons in de loop van de geschiedenis steeds verder verwijderden van oudere vormen. Het is volgens mij zinvoller om de geschiedenis als een proces van sedimentatie te benaderen. Volgens die zienswijze komen er van tijd tot tijd nieuwe vormen bij terwijl de eerdere vormen blijven bestaan. Bijgevolg hebben we altijd met meerdere historische lagen en dus ook met meerdere gemeenschapsvormen van doen. We zijn nog altijd gebonden aan de kleine kring van personen met wie we door familie of anderszins een persoonlijke verwantschap voelen. Tegelijkertijd behoren we tot een lokale gemeenschap van mensen die we meestal slechts oppervlakkig kennen, tot een nationale gemeenschap van mensen die we alleen via de verbeelding kennen en tot een wereldgemeenschap van personen die we alleen af en toe als medemensen herkennen.¹⁵ Welke van deze vier gemeenschappen domineert, hangt van plaats, tijd en situatie af. Het ene moment ben ik intensief betrokken op wat mijn vrienden of collega's doen, het andere moment voel ik me sterk verbonden met een gebeurtenis op het nationale of een ander niveau. Anders gezegd: ik kan me met uiteenlopende gemeenschappen identificeren en zal dat gegeven de situatie ook doen.¹⁶ Dat is van groot belang voor het vraagstuk dat ons hier bezighoudt. Het betekent immers dat de kracht van een gemeenschap altijd door contingente factoren wordt bepaald. Verder is duidelijk dat deze identificaties elkaar soms stevig in de weg zitten. Zodra door gebeurtenissen

op het lokale niveau een stevige gemeenschap ontstaat, kan dat lastig zijn voor de gemeenschappen wier kracht op een hoger schaalniveau gestalte krijgt. Denk aan etnische, politieke of religieuze groepen die zich tegen de wijdere samenleving afzetten. Omgekeerd geldt dat een wijziging op het nationale niveau, bijvoorbeeld een ander beleid inzake de verzorgingsstaat, grote druk op plaatselijke gemeenschapsvormen kan uitoefenen. Dat is kort gezegd de situatie die zich dezer dagen in Nederland opdringt en waar ik de rest van mijn essay aan wijd.

Het voorgaande samenvattend meen ik dat de kracht van menselijke gemeenschappen door de contingente mix van een viertal factoren wordt bepaald: a) de kwaliteit van *relaties* in de persoonlijke sfeer; b) de *motivatie* om zich voor een gemeenschap in te zetten die vooral op verbeelding berust; c) het soort *associatie* en de schaal waarop dat gebeurt; d) het type *organisatie* dat op een meer duurzame wijze steun aan een collectieve onderneming verleent. De valkuil van deze gedachte is evenwel dat ze veel aandacht aan de tendens van het samenwerken schenkt. In werkelijkheid hebben gemeenschappen niet alleen met coöperatie maar ook met competitie van doen. Dus is de vraag niet alleen hoe men de coöperatieve tendensen organiseert maar ook hoe men de competitie vorm geeft. Er zal een zekere balans tussen deze twee tendensen moeten bestaan. Sterker nog: de geschiedenis toont aan dat die balans steeds wordt gezocht en wel in die zin dat er soms tijdperken zijn waarin de competitie alle kans krijgt terwijl zich even later nieuwe vormen van coöperatie aandienen.

Ik ontleen deze gedachte aan het werk van Tine de Moor die dit mechanisme enkele jaren geleden in haar oratie heeft toegelicht.¹⁷ Volgens haar kwamen er in het verleden drie golven van collectieve actie tot stand die steeds een reactie op een eerdere golf van privatisering vormden. De eerste deed zich voor in de middeleeuwen toen het bloeien van de stedelijke economie verschillende beroepsgroepen zoals ambachtslieden en boeren onder druk zette. Ze

sloten zich ter verdediging van hun collectieve belangen aaneen tot gilden en andere corporaties die vervolgens eeuwenlang hun werk deden. De tweede golf ontstond in het laatste kwart van de negentiende eeuw toen er allerwege collectieve organisaties als vakbonden, coöperatieve bedrijven en politieke partijen werden opgericht. Ze vormden een reactie op het liberale hoogtij dat Nederland vanaf 1848 in zijn greep had met als gevolg dat de effecten van marktwerking in alle delen van het land werden gevoeld. Van de uit deze tijd stammende organisaties bleven er vele tot op heden bestaan. De derde golf is meer recent en krijgt momenteel vorm. Ze bestaat uit een hausse van maatschappelijke initiatieven waarmee burgers, bedrijven of activisten zich teweerstellen tegen de effecten van het streven naar privatisering sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw in Nederland en elders. De nadruk op zaken als concurrentie, deregulering, ondernemerschap of marktwerking zorgde opnieuw voor een reeks spanningen die met enige vertraging tot nieuwe typen van collectieve actie hebben geleid. Het is nog te vroeg om te bepalen hoe duurzaam deze zullen zijn, maar we zien wel dat de groei er sinds een jaar of tien behoorlijk in zit.¹⁸ Zo bezien blijkt er een zekere afwisseling van competitie en coöperatie te zijn en wel in die zin dat een sterke nadruk op competitie in het ene tijdvak door het benadrukken van coöperatie in een volgend tijdvak gecorrigeerd wordt.

ZOEKEN NAAR BALANS TUSSEN COMPETITIE EN COÖPERATIE

Deze analyse roept de vraag op of het zoeken naar een balans tussen competitie en coöperatie behalve op temporeel vlak (zie boven) ook op ruimtelijk vlak waarneembaar is. In elk geval wil ik hier de hypothese formuleren dat de werking van competitie op het ene niveau soms door het streven naar coöperatie op een ander niveau wordt gecompenseerd. Deze gedachte sluit aan bij een paar verschijn-

selen uit het recente verleden. Zo lijkt er een relatie tussen de emancipatie van het individu en het uitbouwen van de verzorgingsstaat te zijn. In Nederland bleven belangrijke vormen van solidariteit tot de Tweede Wereldoorlog lokaal en particulier van aard. Het was voor de betrokken individuen vrijwel onmogelijk om zich los te maken uit familiale, sociale of lokale gemeenschappen. Pas toen er in de jaren zestig een stelsel van solidariteit op nationale schaal ontstond,¹⁹ werd op een lager niveau meer competitie mogelijk. Dat werkte zowel positief als negatief uit. Enerzijds nam de sociale controle vanuit kerk, familie of klasse in snel tempo af, hetgeen de betrokken individuen een ongekende mate van bewegingsvrijheid gaf. Anderzijds riep dit ook een sterkere mate van competitie tussen individuen op. Beide effecten leidden tot een verbreiding van meer liberale denkbeelden in Nederland, een wijziging die niet alleen in het persoonlijk leven (individualisering) maar ook in het publieke leven (privatisering) sporen naliet. Het onbedoelde (?) gevolg van dit alles was evenwel dat op een zeker moment ook de solidariteit op nationaal niveau onder druk kwam te staan.

Vanaf eind jaren tachtig werd de klassieke verzorgingsstaat steeds vaker van een vraagteken voorzien, niet alleen omdat die onbetaalbaar werd maar ook omdat hij niet paste bij de meer competitieve oriëntatie van het samenleven in ruimere zin. Dat laatste werd nog eens versterkt na de val van de Berlijnse Muur toen de concurrentie op wereldschaal snel steeg. Sinds die tijd staat in de samenleving zowel op globaal als op nationaal niveau het najagen van private belangen voorop. Tegelijkertijd zien we dat men op het lokale en regionale niveau naar compensatie voor deze ontwikkeling aan het zoeken is. Er kwamen de afgelopen tien jaar tal van maatschappelijke initiatieven tot stand waarbij zaken als nabijheid, verwantschap, menselijke maat en wederkerigheid een cruciale rol spelen.²⁰ Overigens kan dat niet als een herhaling van de geschiedenis worden geduid. Nog los van het feit dat de geschiedenis

zich nooit herhaalt, zijn er grote verschillen tussen de lokale gemeenschappen van het *Ancien Régime* en de nieuwe collectieven van onze tijd. Dat blijkt onder meer uit het feit dat veel initiatiefnemers van dit moment hoogopgeleide burgers zijn die heel goed weten wat elders in de wereld gebeurt. En het blijkt evengoed uit de technische middelen die voor de mobilisatie worden gebruikt. Ik doel uiteraard op de inzet van digitale hulpmiddelen waardoor de transactiekosten van collectieve actie sterk zijn gedaald. Al met al wijken de nieuwe vormen van coöperatie die vandaag ontstaan in menig opzicht van de oude vormen af.

REFLECTIE OP HET STREVEN NAAR EEN PARTICIPATIEMAATSCHAPPIJ

Wat kan er in dit kader over het streven naar een participatiemaatschappij worden gezegd? Ik beschouw dat als een hoogst ambivalente ontwikkeling die zowel positieve als negatieve aspecten kent. Op basis van het voorgaande stip ik vier zaken aan. 1) Het is een positieve ontwikkeling dat men zorg en ondersteuning weer op een *lokale schaal* organiseert. De voorzieningen van onze verzorgingsstaat zijn inmiddels zo grootschalig en bureaucratisch van aard dat veel betrokkenen hun greep op de zorg zijn kwijtgeraakt. De overgang naar meer regionale of lokale vormen van zorg is dan goed te verdedigen, temeer omdat burgers, ondernemers en andere actieve personen al een tijd initiatieven op dit vlak ontwikkelen. 2) Behalve een lager schaalniveau lijkt ook het inzetten op meer *persoonlijke relaties* mij een prima zaak. De wederkerigheid van geven en nemen komt eerder tot stand bij familieleden, bij vrienden of bij mensen met wie je om andere redenen een verwantschap voelt.²¹ Wel moet daarbij worden erkend dat de banden van het familie- of gezinsleven minder stabiel zijn dan in het verleden. Bovendien laten veel mensen zich vandaag de dag leiden door ideële verwantschappen (bijvoorbeeld op basis van een gedeelde levensstijl), wat ten

coste van hun genetische loyaliteit zou kunnen gaan. Hoe dat ook zij: op deze dimensies kan de kracht van menselijke gemeenschappen in een participatiemaatschappij worden versterkt.

Maar op de twee andere dimensies pakt dat streven wellicht minder goed uit dan men vaak hoopt. 3) Op het *institutionele* vlak bijvoorbeeld weet iedereen dat de kanteling naar het lokale niveau vooral is ingegeven door de wil om te bezuinigen. Dat zal vermoedelijk leiden tot een aantasting van bepaalde rechten die de klassieke verzorgingsstaat altijd heeft gegarandeerd. Dat is vooral nadelig voor burgers die door een gebrek aan opleiding, een zwak ontwikkeld netwerk of problematisch gedrag slecht voor zichzelf en hun naasten kunnen zorgen. Het is best mogelijk dat de kanteling naar lokale gemeenschappen met een hoge mate van zelfwerkzaamheid vroeg of laat tot een nieuwe groep van kansarme burgers leidt. 4) Ten slotte verwacht ik dat er grote problemen op het vlak van de *motivatie* ontstaan. Zoals gezegd is een menselijke gemeenschap niet mogelijk zonder een verbeelding van waarden, idealen of hogere beginselen. Zonder de vrijwillige inzet van burgers die persoonlijk gemotiveerd zijn tot het helpen van hun medemensen gaat collectiviteit ongemerkt over in dwang.²² In feite staat die vrijwilligheid sterk onder druk. Aan de burgers is bij het invoeren van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo, 2015) nooit iets gevraagd en velen van hen zitten bepaald niet te wachten op extra zorgtaken in hun toch al zo drukke bestaan. Ik beschouw de veelbesproken kanteling dan ook als een manier om gemeenschapsvorming af te dwingen; een vorm van dwang die op zijn best zal leiden tot passiviteit en onverschilligheid en in het slechtste geval tot sabotage en actieve tegenwerking. Mijn voorspelling is dat dit beleid de kracht van menselijke gemeenschappen niet versterkt maar ondermijnt.

LITERATUUR

- B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso 2006.
- K. Armstrong, *De Grote Transformatie. Het begin van onze religieuze tradities*. Amsterdam: De Bezige Bij 2005.
- F. Aureli & F. de Waal (eds.), *Natural Conflict Resolution*. Berkeley: University of California Press 2000.
- G. van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*. Nijmegen: SUN 1996.
- G. van den Brink (red.). *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2012.
- G. van den Brink & D. de Ruijter, *Culturele kansen. Over ondernemende burgers in Amsterdam*. Amsterdam: Bert Bakker 2013.
- M. Castells, *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume 1*. Oxford: Blackwell 1996.
- S.N. Eisenstadt, *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*. New York: State University of New York Press 1986.
- J. Greene, *Moral Tribes. Emotion, Reason, and the Gap between Us and Them*. Londen: Atlantic Books 2013.
- D. Held & A. McGrew (eds.), *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*. Cambridge: Polity Press 2003.
- H. Knippenberg & B. de Pater, *De eenwording van Nederland*. Nijmegen: SUN 1988.
- M. Maffesoli, *The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*. Londen: SAGE Publications 1996.
- T. de Moor, *Homo cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*. Utrecht: Oratie Universiteit van Utrecht 2013.
- J. Rifkin, *The Empathic Civilization. The Race to Global Consciousness in a World in Crisis*. Cambridge: Polity Press 2009.

- P. Singer, *One World. The Ethics of Globalization*. New Haven: Yale University Press 2004.
- S. Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2010
- A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker 1989.
- H. Tajfal & J. Turner, 'The social identity theory of intergroup behavior' in: S. Worchel & L. Austin (eds.). *Psychology of inter-group relations*. Chicago: Nelson-Hall 1986, pp. 7-24.
- C. Tilly, *Coercion, capital and European states AD 990-1990*. Cambridge Mass 1990.
- C. Tilly (eds.), *The Formation of National States in Western Europe*. New Jersey 1975.
- F. Tönnies, *Gemeenschap en maatschappij*. Leuven: Acco 1990 [oorspr. 1887].
- VNG, *Van eerste overheid naar eerst de burger. Over maatschappelijke initiatieven die de lokale overheid uitdagen*. Den Haag: VNG 2013.
- F. de Waal, *Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact 1996.
- F. de Waal, *Een tijd voor empathie. Wat de natuur ons leert over een betere samenleving*. Amsterdam: Contact 2009.
- A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker 2008.
- WRR, *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2007.
- R. Wuthnow, *Acts of Compassion – Caring for Others and Helping Ourselves*. Princeton: Princeton University Press 1991.

NOTEN

- 1 Aureli & De Waal (2000).
- 2 De Waal (1996).
- 3 Eisenstadt (1986).
- 4 Tönnies (1990).
- 5 Van den Brink (1996).
- 6 Tilly (1975).
- 7 Anderson (2006).
- 8 Knippenberg & De Pater (1988).
- 9 Held & McGrew (2000).
- 10 Van der Woud (2008).
- 11 Castells (1996).
- 12 Van den Brink (2012).
- 13 Stuurman (2010).
- 14 Singer (2004).
- 15 Rifkin (2009).
- 16 Tajfal & Turner (1986).
- 17 De Moor (2013).
- 18 Van den Brink & De Ruijter (2013).
- 19 De Swaan (1989).
- 20 VNG (2013).
- 21 Greene (2013).
- 22 Wuthnow (1991).